

Fugl i samiske eventyr og sagn II

Varanger samiske museum har i samarbeid med Bioforsk Svanhøvd utarbeidet informasjon om fugler i samisk tradisjon i Varanger.

Faktaark for prosjektet «Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark», et prosjekt i «Naturarven som verdiskaper (M)»

Fra siste halvdel av 1800-tallet og framover ble det skrevet ned en hel del sagn og fortellinger fra de samiske områdene. Det er særlig språkforskere som har vært ivrige eventyrsamlere, men også etnologer, antropologer og folklorister, for ikke å glemme omreisende eventyrere og adelige på dannelsesreise. Foruten Just Qvigstad, gjorde også språkførker Eliel Lagercrantz i 1920-årene og Jens Andreas Friis seg gjeldende i Varanger, og eventyrene som presenteres her er samlet inn av de to førstnevnte. I tillegg presenteres ett som er innsamlet av Johan Albert Kalstad i 1993. De tre siste fortellingene om øyflytting understreker viktigheten av fugl i husholdningen, og hvor rik de omtalte Henøyene var på ressurser; så rik at til og med noaider risikerte livet for å få flyttet dem til Varangerfjorden.

Å lage smørkatt / smiergáhttu

Opptegnet av Johan Johnsen Aikio for Just Qvigstad (1927: 457-59)

I Finland laget de i gamle dager ofte smørkatter. Til det brukte man mange slags greier: Et ullnøste ble satt til hode, en håndtein til rygg, en sauemage til mage, vingebeina til en fugl til føtter og ørnevinger til vinger. En smørkatt ble bare laget helgetorsdag mens presten var på prekestolen, og ble ikke ferdig før den tredje helgetorsdagen. Den ble bare laget i badstua (sauna). Når den ble ferdig blåste man liv i den med disse ord: «Bli, bli, smørkatt! Halvparten gir jeg av mitt liv, halvparten gir jeg av min levetid, og halvparten gir jeg også av bjellekua mi. Vær meg bare tro og gjør alt jeg ber om!» Smørkatta spør så: «Hva skal jeg bære?» De som eide smørkatta brukte stort sett bestandig å be den om å bære både melk og rømme. Så ble det laget ei grop under bjellekuas mage og lagt gulv over gropa og til slutt et lite hull i gulvet. Hver gang de melket skulle de helle noe av melka ned i gropa, for smørkatta var der hver gang kua ble melket.

Smørkatta gikk hver dag gjennom sju kirkesogn og pattet kyrne. Når den hadde fått pattet magen sin full

kom den tilbake til eieren og gikk til melkehuset og spydde all melka i et kar. Når den hadde tømt magen gikk den sin vei igjen. Den åt også rømme av kjerna hos folk, og hver gang det ble kjernet hjemme hos den spydde den rømme den hadde stjålet oppi sin husmørs kjerne i skikkelse av en fugl.

Smørkatter ble laget av mange ulike materialer, og de ble alltid laget helgetorsdag da presten var på prekestolen.

Hver dag reiste smørkatta gjennom sju kirkesogn og pattet dyrene. Melka spydde smørkatta i et kar hos eieren.

Illustrasjon: R.Persson/Várjjat Sámi Musea

En hver som hadde ei smørkatt var alltid i frykt for døden, for hvis noen fikk tak i smørkatta og drepte den, døde også den som hadde laget den; og alt det onde som hendte meg katta måtte også dens husmor lide. Ei smørkatt torde ingen annen lage enn den som visste å lese de ordene som brukes dertil.

En øyflytter

Opptegnet av Johan Johnsen Aikio for Just Qvigstad (1927: 441).

Det var en gang en noaide, som tok til å joike på en halvdel av Varangerfjordøya (Suolu/Sjøholmen i Nesseby), som skulle gå til russekysten – og Áinnáidsullot/Henøyene (på russisk side, ytterst i Petsjengafjorden) skulle igjen gå hit til Varangerfjorden. Drengen hans hadde gode øyne. Han så alt på lang avstand; da hans husbond begynte å joike på øyene, den ene hit og den andre dit, og han så Henøyene komme. Han pekte: – Se, Henøyene strekker seg og tøyser seg allerede halvveis. Da stanset øyene.

Sjamanen joiker Áinnáidsullot*

Fortalt av Nils Mosesen Nikke (Mousses-Niillas) og nedtegnet av Eliel Lagercrantz (u.å.: 23).

Sjamanen gjette en gang reinene sine. Så begynte han å joike om Áinnáidsullot, for der var det så mye fugler og de la egg. Han joiket om at det skulle gått an å bytte om to øyer: Sjøholmen og Áinnáidsullot. En hund og en gutt satt ved siden av ham. Kona satt ved Bealatjohka/Hammerneselva med det lille barnet. Hun sa til barnet: - Ikke gråt, mitt barn! Hør, det buldrer allerede. Nå er Áinnáidsullot snart her! Da ble alle til stein. Kone og barnet ble til stein, og sjamanen, gutten og hunden ble til stein. Også reinene ble til steiner. Áinnáidsullo gikk tilbake til det samme stedet som før, og Sjøholmen tilbake på sin plass.

– Áinnáidsullo kom hit, og Sjøholmen dro dit! Slik joiket han.

*) Ordet -sullot er flertallsformen for øy på samisk. Entallsformen er suolu.

Sagnet om Álda Áhkku

Fortalt av Ole Aikio til Johan Albert Kalstad i 1993 (u.å.).

I Varanger bodde det i gammel tid ei noaidekone som ble kalt for Álda Áhkku (ákku betyr kone eller bestemor). Hun var opptatt av at folket inne i Varangerfjorden skulle ha det best mulig. På russesida visste hun om noen øyer som ble kalt for Áinnáidsullot. Disse var rike på ressurser, som kvann, kobbe, egg og dun.

Inne i Varangerfjorden hadde de ei øy som het Várjjavuonsuolu (Varangerfjordøya = Sjøholmen), men den var på langt nær så rik på ressurser som Áinnáidsullot. En dag bestemte kona seg for å flytte disse øyene inn i Varangerfjorden. Várjjavuonsuolu ville hun føre til plassen der Áinnáidsullot lå. Hun klatra opp på et fjell over Juvravuonna (Gandvik). Hunden plasserte hun ute på Davvenjárga. Her skulle den sitte og følge med om øyene kom sigende fra Russland. Oppe i fjellsida begynte Álda Áhkku å joike og gjøre forskjellige kunster. Áinnáidsullot begynte å riste og flytte sakte på seg. Fuglene lettet, og det ble skrik og lurveleven.

Nå hadde det seg slik at på russesida bodde det også en noaide, som våknet av alt livet og skjønte hva som var på gang. Noaiden ville ikke umiddelbart gi slipp på øyene som var så rike på ressurser. Dermed satte denne i gang med mottiltak, og det viste seg at russenoaiden var sterke enn Álda Áhkku. Samtidig som det ble satt en stopper for flytting av øyene, tok noaiden livet av Álda Áhkku og hunden hennes. De ble til stein.

I fjellet ovenfor Juvravuonna kan vi i dag se Álda Áhkku. Hun er blitt til en steinblokk som stikker frem oppe i berget, og det er ikke vanskelig å se at det er en kvinneskikkelse. Ute på Davvenjárga (= nordnes) er det en stein som ligner på et hundehode. Den er blitt kalt for Benekoaive, og skal være restene etter hunden til Álda Áhkku.

Kilder

Just Qvigstad 1927. Lappiske eventyr og sagn. Bind I, Lappiske eventyr og sagn fra Varanger. Oslo, H. Aschehoug & co., s. 269-271.

Eliel Lagercrantz u.å. Fortellinger fra Unjárga/Nesseby. Fortalt av Nils Mosesen (Movs-Niillas) og nedtegnet av språkforsker Eliel Lagercrantz i 1920 og 1925. Upublisert hefte. Varanger Samiske Museum og Isak Saba-senteret.

Eliel Lagercrantz 1957-1966. Lappische Volksdichtung bind I-IV. Finsk-Ugrisk Selskap.

Arkiv

Varanger Samiske Museum, nedtegnelser av Johan Albert Kalstad, 1993.

Intervju

Øystein Nilsen, om viktigheten av Henøyene som ressurstilfang for varangersamene, og gjenfortelling av de overnevnte sagnene om øyflytting. Det finnes mange varianter, disse er nedtegnet av Qvigstad og Lagercrantz på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet.